

LODY VAN DE KAMP

Oorlogstranen

MOZAÏEK | ROMAN

Oorlogstranen

Ter herinnering aan

*mijn grootouders David en Betty Spanjar, omgekomen in Sobibor
op 14 mei 1943*

*mijn oom Israël Spanjar, omgekomen in Mauthausen op 12 juli
1941*

*mijn oom Sander Weiniger en mijn tante Harriëtte Weiniger-van de
Kamp en hun kinderen Gerta Weiniger, Meier Weiniger en Hélène
Weiniger, allen omgekomen in Sobibor, 4 juni 1943*

*mijn oom Hartog van de Kamp, omgekomen ergens in Midden-
Europa op 31 maart 1944 en mijn tante Evalina van de Kamp-
van der Hoek en hun kinderen Meijer van de Kamp en Betty van
de Kamp, allen omgekomen op 7 september 1942 in Auschwitz*

Lody B. van de Kamp

Oorlogstranen

TWEEDE DRUK

UITGEVERIJ MOZAÏEK - ZOETERMEER

De in dit boek gebruikte familienamen kwamen indertijd voor in de verschillende plaatsen die genoemd worden. Mochten de gebeurtenissen overeenkomen met historische voorvallen, dan berust dit op toeval.

Tweede druk 2009

Ontwerp omslag Wil Immink
Lay-out binnenwerk Gerard de Groot
Redactionele bewerking Jeannette Wilbrink-Donkersteeg

ISBN 978 90 239 9296 7
NUR 337/284

Meer informatie over deze roman en andere boeken van Uitgeverij Mozaïek vindt u op www.uitgeverijmozaiek.nl.

© 2008 Uitgeverij Mozaïek, Zoetermeer

Alle rechten voorbehouden

Voorwoord

‘Oorlogsgeweld woedt ver over de grens van de vrede heen.’

In ons land groeit momenteel een derde generatie burgers op, die in de gelukkige omstandigheid verkeert dat zij nog nooit van dichtbij een oorlog heeft meegemaakt. Het einde van de laatste oorlog ligt al meer dan zestig jaar achter ons. Termen als ‘voor de oorlog’ en ‘na de oorlog’ zijn voldoende om duidelijk te maken over welke periode we het hebben.

Met het voortschrijden van de jaren wordt het getal van degenen die deze dramatische periode bewust hebben meegeemaakt steeds kleiner. De meesten van hen weten dat het verdriet in 1945 niet verstomde, maar vaak toen pas in alle hevigheid losbarstte. Onderduikers, overlevenden van de concentratie- en vernietigingskampen, veteranen, verzetsmensen, ontheemden, gijzelaars, degenen die te werk werden gesteld – velen hebben inmiddels hun verhaal verteld.

Daarbij is één facet duidelijk naar voren gekomen: iedereen blijft op de een of andere manier verbonden met die periode van intens leed. Dat geldt voor de oorlogsgeneratie die het verdriet nog helder voor ogen staat. En dat geldt ook voor degenen die destijds te jong waren om het zich nu allemaal nog te herinneren, maar die wel met de consequenties van de oorlog werden geconfronteerd.

Over die naoorlogse angst, pijn en eenzaamheid en over dat verdriet gaat dit boek.

Het verhaal is de vrucht van veel luisteren naar overlevenden. Ik heb geprobeerd me te verdiepen in de problematiek van oorlogspleegkinderen, onderduikouders en verzetsmensen. De

publicaties *Geleende kinderen* en *Geschonden bestaan* van ontwikkelingspsychologe dr. Bloeme Evers-Emden bleken waardevol studiemateriaal te bevatten.

Tijdens mijn onderzoek kwam voortdurend naar boven dat het verdriet niet alleen voorbehouden bleef aan de vervolgd. Ook de onderduikouders, de 'helden' van de oorlog, hebben veel leed doorstaan. Niet altijd werd dat door de bezetter veroorzaakt. Het verdriet, de angst en de onzekerheid die bijvoorbeeld ontstonden na een gedwongen scheiding tussen onderduikkind en onderduikouders bleken eveneens diep aangrijpend te zijn. Van de ene op de andere minuut moest een kind aan wie men zich had gehecht, worden afgestaan om het naar een nieuwe, onbekende plek te laten brengen. Het contact tussen kind en pleegouders werd daardoor vaak abrupt verbroken. Ook na de oorlogsjaren had dit soort scheidingen nog plaats. Als onderduikkinderen door familieleden werden opgehaald, bleef het contact soms in stand, maar soms juist helemaal niet.

Er is nog iets: Joodse kinderen werden door de oorlogsomstandigheden opgenomen in niet-Joodse gezinnen. Zo groeiden zij op binnen een leefomgeving die wezenlijk verschilde van hun eigen achtergrond. Ook dit heeft zijn sporen nagelaten.

Jonge kinderen, getraumatiseerd als ze waren, moesten ook nog eens kiezen tussen het geloof en de traditie van hun ouders die zij nauwelijks hadden gekend, en die van hun pleegouders die hun het leven hadden gered. Zo ontstonden er verscheurende gevoelens van geloofscrisis en dubbele loyaliteit. Dit aspect loopt eveneens als een rode draad door het naoorlogse leven van mijn hoofdpersoon.

Er zijn twee mensen die op bijzondere wijze hebben bijgedragen aan dit boek. Zuster J.B. Antes Soc. van J.M.J. stond mij met raad en daad bij in de beschrijving van het kloosterleven zoals dat eruitzag tijdens de periode waarin dit boek speelt.

Voor het deel dat het leven in de Limburgse mijnstreek en de Belgische Borinage beschrijft, ben ik veel dank verschuldigd aan oud-meesteropzichter Jan Ruijters. Hij reikte mij onmisbare informatie aan over de mijnwerkers, hun gezinnen en hun werkzaamheden, diep onder de grond.

Voor het schrijven van dit verhaal had ik vaak een klankbord nodig. Dat was mijn vrouw Chani voor mij. Ondanks al haar drukke bezigheden in ons gezin en ondanks haar vele sociale en maatschappelijke taken was zij altijd bereid om te luisteren en mee te denken. Zonder haar luisterend oor en haar commentaar was dit boek er niet gekomen. Ik ben haar bijzonder veel dank verschuldigd.

Langzaam verglijdt de schaduw van de Tweede Wereldoorlog. Het heden wordt verleden en het verleden wordt geschiedenis. Geve de Eeuwige ons dat wij met de les van dat verleden in staat zullen zijn komende generaties voor oorlogsgeweld te behoeden. Want oorlogstranen drogen niet.

Amsterdam, april 2008/niesan 5768

Lody B. van de Kamp

Hoofdstuk 1

Enschede, september 1941

Nog steeds is Moos niet thuisgekomen. Al twee keer is Breina naar buiten gelopen. De geruchten, ieder dag opnieuw, maken haar zenuwachtig. Hoort ze daar de grendel van de poort? Opnieuw gaat ze op de hoek van de straat kijken.

De straat is leeg. Bij de achterburen blaft de hond. Ze loopt weer naar binnen, roert even in de pan op het fornuis, kijkt op de klok in de woonkamer en gaat dan toch maar weer naar buiten.

Dagen geleden al zijn de Duitse soldaten begonnen mensen zomaar op straat aan te houden. Sindsdien knijpt de spanning haar keel dicht. Hoorde ze zijn fietsbel nou maar! Dan zou Moos binnen enkele minuten veilig in de huiskamer zitten en kon ze gerustgesteld het eten opscheppen.

Al meer dan een jaar duurt de oorlog nu, sinds 10 mei van het vorige jaar. Jetje was nog geen anderhalf. In het begin zag je de Duitse soldaten overal en was je ook wel bang. De verhalen over hoe men in Duitsland met Joden omging, waren niet mis. Maar echt veel overlast bleken de Duitsers hier nog niet te veroorzaken. Daar is nu verandering in gekomen.

De laatste tijd krijgen de Joodse inwoners van Enschede het steeds moeilijker. Toen een aantal soldaten op een dag onverwacht de ruiten van de *sjoel** ingooide, was het begonnen. Daarna waren ze het lokaal ernaast binnengestormd. Meneer Andriessse, die daar Joodse kinderen les gaf, werd uitgeschollden en geslagen.

* Achter in dit boek is een woordenlijst opgenomen.

Afgelopen zondagmiddag hadden ze aan tafel uitvoerig over de toestand gesproken. Het was stralend weer en ze hadden samen met Jet gewandeld. Het leek zo'n vredige dag. Toch had Breina zich terneergeslagen gevoeld.

'Moos, ik vertrouw het niet met al die Duitsers in de stad. Je hebt ze vanmiddag toch ook gezien? Wat moeten ze hier? Weet je nog wat oom Leo vertelde? Dat ze de *sjoel* in Nordhorn in brand hebben gestoken? En dan die kampen waar ze ons naar toe sturen...? Waarom doe jij daar zo gemakkelijk over?' Ze pakte hun dochtertje uit de box en nam haar op schoot. 'Moos, ik ben bang, heel erg bang.'

'Ik doe er helemaal niet gemakkelijk over!' reageerde Moos. 'Natuurlijk is het verontrustend. Maar zo erg als het over de grens is, wordt het hier niet. We zijn hier niet in Duitsland. Dit is Nederland.'

Zwijgend schepte ze de dampende erwtensoep op de borden. Moos nam met een vork de worst uit de soepterrine, legde een deel op haar bord en nam de rest zelf. Zij sneed een paar plakjes in kleine stukjes voor Jet.

'Vrijdagmiddag kwam meneer Sig de weverij binnenlopen,' was Moos verdergegaan. 'Louis, die altijd naast mij staat bij de weefstoel, vroeg hem of de fabriek open zal blijven. Hij had iets gehoord over Joodse fabrieken en winkels die binnenkort door de Duitsers gesloten moesten worden. Meneer Sig zei dat het allemaal wel mee zou vallen. Hij heeft contacten met de burgemeester en met de andere textieldirecteuren. Hij weet waar hij het over heeft, Breina.'

Kwart over zes wijst de torenklok. Nog steeds is Moos niet thuis. Ze weet niet meer hoe vaak ze nu al op de hoek heeft gestaan. Ze voelt dat er iets mis is. Zo laat is het nog nooit geworden. Wanhopig gaat ze weer naar binnen. Jetje heeft haar

bord bijna leeg. Met haar lepel slaat ze driftig op het laatste restje fijngeprakte aardappelen. Breina schenkt er geen aandacht aan.

Met een slab veegt ze Jetjes handjes en gezichtje af. Ze tilt haar uit de kinderstoel en draagt haar naar de voordeur.

Waar blijft Moos nou?

Om half zes gaat de stoomfluit van de fabriek. De dag zit er weer op. Met de andere fabrieksarbeiders schuifelt Moos naar de uitgang van de weverij. Hij steekt het fabrieksterrein over. In de fietsenstalling bindt hij zijn groene, emailen broodtrommeltje vast op zijn bagagedrager. Dan springt hij op de pedalen. Even steekt hij zijn hand op naar meneer Huibers, de kantoorchef. Hij begint honger te krijgen en trapt stevig door. De kerktoeren wijst tien over half zes als hij de laatste hoek nadert. Plotseling springt er een soldaat voor hem op de weg. Hij steekt zijn hand op. Moos kan nauwelijks op tijd stoppen. Dan ontdekt hij ook de Duitse vrachtwagen op het pleintje aan de overkant.

‘Wo wohnst du?’

Zwijgend wijst Moos naar het einde van de straat.

‘Waldeck Strasse?’

Hij knikt.

‘Welches Nummer?’

‘Achtenvijftig.’

Een tweede soldaat loopt met zijn vinger een adreslijst langs.

‘Waldeck Strasse achtundfünfzig. Jude?’

Hij knikt langzaam. Ja, een Jood.

De eerste soldaat sleurt hem van zijn fiets, duwt hem in de richting van de vrachtwagen. *‘Mitkommen!’* Moos hoort hoe achter hem zijn fiets tegen de grond valt.

Langzaam loopt Breina met Jet aan haar hand de hoek van de Emmastraat om. Voetje voor voetje schuifelen haar schoenen naast de kleine beentjes van haar kind. Moos is niet thuisgekomen.

Bij de groentewinkel staan enkele burenen te praten. Eén van hen wijst naar een fiets die tegen de lantarenpaal leunt. Breina houdt haar adem in. Ze staart naar de fiets. Ernaast, op de grond, ligt een groen trommeltje. Als ze dichterbij komt, ziet ze dat er een paar stukjes emaille af zijn gesprongen.

Vaag dringen flarden van het gesprek tot haar door. ‘Duitse vrachtwagen... Soldaten... Weggevoerd... Juul Sanders ook opgepakt... Karel Weijl van de kruidenierswinkel...’

Ze voelt zich misselijk worden. Moos! Waar is hij? Op weg naar een vergelegen kamp? De baby! Hun baby, die nog geboren moet worden... Wat moet ze doen?

Dit kan niet waar zijn! Moos zit al lang thuis. Gewoon thuis in zijn stoel naast de kachel. Met de krant. Duizelig draait ze zich om, sleurt Jet met zich mee naar huis. Maar Moos is er niet. Zonder zich om Jet te bekommeren, rent ze opnieuw naar buiten. Met Moos’ fiets aan haar hand loopt ze terug.

De overbuurman komt even later aan de deur met het broodtrommeltje. ‘Dat lag nog op straat.’

Huilend klampt Jet zich aan haar rok vast. Verbijsterd over de verdwijning van Moos tilt ze het meisje op. Ze gaat met haar voor het raam staan. Wat moet ze doen? Waar moet ze heen? En de baby? Is Moos wel terug als het zover is? Wie kan ze om raad vragen? Hier in Enschede heeft ze niemand. Haar ouders zitten helemaal in Amsterdam. Bij de ijzerwinkel in de Roeterstraat, waar vader en moeder boven wonen, kan ze overdag via de telefoon een boodschap achterlaten. Maar de winkel is nu vast en zeker al dicht.

Ze is radeloos.

Jetje moet naar bed.

Hoofdstuk 2

Enschede, 30 januari 1942

Nog steeds telt ze de dagen. Vier en een halve maand is er voorbij gegaan sinds de avond waarop Moos spoorloos verdween. Eindeloos lange, stille maanden. Nog nooit zijn de nachten zo donker geweest. Haar hele lijf lijkt te luisteren, dag en nacht. En te wachten. Elke voetstap, elk geluid in de straat heeft betekenis gekregen. Het sloop haar. Maar als ze naar haar kind kijkt, weet ze waarvoor ze vecht. Ze zal volhouden. Ze is niet de enige die haar man kwijt is.

Een enkele keer kwam er iemand van de Joodse Raad langs om te vragen of ze hulp nodig had. Nee, ze redt zich wel. Tegen de tijd dat ze moet bevallen ziet ze wel weer.

Nadat Moos was opgepakt, heeft mevrouw Van Dam gevraagd of ze een paar keer per week in de huishouding wil helpen. Vanmiddag heeft ze daar de hele was gestreken. Op deze manier verdient ze in ieder geval wat. En Jet mag ze meenemen.

Het is al donker als ze de sleutel in het slot van de voordeur steekt. Op de mat ligt een briefkaart.

‘Geachte mevrouw Stofkoper,

Wij verzoeken u zich zo spoedig mogelijk te vervoegen bij het kantoor van de Joodse Raad, Prinsestraat 16 te Enschede. U hoeft geen afspraak te maken.’

De volgende ochtend staat ze met haar dochter op haar arm tegenover de secretaris, in het kantoor van de Joodse Raad.

‘Gaat u zitten.’ Meneer Salomon wijst naar een stoel tegen-

over zijn bureau. ‘Uw man is half september* opgepakt?’ Ze knikt. ‘Sindsdien heeft u niets meer van hem gehoord?’
‘Nee.’

De secretaris neemt een brief van een stapeltje. Zonder een woord te zeggen legt hij hem voor Breina op het bureau. Met haar armen om Jetje heen schuift ze naar voren. ‘Joodsche Raad,’ leest ze, terwijl haar hart tekeergaat. Haar blik glijdt over een aantal namen. Bij de zesde regel stukt haar adem.

*‘Mozes (Moos) Stofkoper, Waldeckstraat 58,
Enschede, geboren 7 maart 1913 in Doetinchem.
Overleden in Mauthausen, Oostenrijk, op 12 december
1941. Vermoedelijke doodsoorzaak:
Longontsteking.’*

Ze verroert zich niet. Ze is zich bewust van de blik van de secretaris die zwijgend wacht. Ze vraagt zich af hoe het komt dat ze zo kalm blijft. Haar Moos is overleden. Hij komt niet terug. Ze is er altijd bang voor geweest. Jet heeft geen vader meer. De baby die over enkele weken geboren wordt, zal hem nooit zien. Ze ziet de fiets tegen de lantaarnpaal staan, het broodtrommeltje op de grond liggen. Het is oorlog en ze moet voor Jet zorgen, ze moet aan de baby denken.

* De eerste razzia in Enschede had plaats op 13 en 14 september 1941 als represaillemaatregel tegen het verzet.

Hoofdstuk 3

Enschede, 10 augustus 1942

Ze sluit haar *siddoer* na het uitspreken van *arviet*. Uit de la van de keukentafel haalt ze haar schrijfblok, het inktpotje en de pen tevoorschijn. Vanavond wil ze toch echt proberen vader en moeder een brief te schrijven. Daar is de hele week nog niets van gekomen. Ze schrikt van de bel en loopt aarzelend naar de deur.

‘Mevrouw Stofkoper?’ Breina trekt de strik van haar schort los en knikt. ‘Zou ik u even kunnen spreken?’ Ze schat dat de dame die op de stoep staat ongeveer even oud is als zij. De vrouw draagt een donker mantelpakje met een hoed in dezelfde kleur.

‘Ik zou u echt graag even willen spreken,’ dringt de vrouw aan. ‘Maar liever niet hier bij de deur. Mag ik binnenkomen?’ Breina twijfelt. Wie is deze vrouw? Wat staat haar nu weer te wachten? Er gebeuren zulke vreemde dingen. Telkens opnieuw hoort ze van mensen uit de *kille*, die zomaar door de Duitsers uit hun huis worden gehaald en per trein naar speciale kampen worden gestuurd. En van anderen, die plotseling verdwijnen. Onderduiken heet dat. Ze verstoppem zich op geheime plaatsen, in de hoop dat de Duitsers hen niet vinden. Ze opent de deur verder, laat de vrouw binnen en biedt haar een stoel aan. ‘Mijn naam is Anna. Ik heb een bijzondere boodschap. U kent mij niet, maar ik weet wel het een en ander van u.’

Vragend kijkt Breina haar bezoeker aan.

‘Uw man is nu bijna een jaar geleden opgepakt en naar een concentratiekamp gestuurd...’ Breina springt op.

‘Nee, ik heb geen nieuws over hem.’ Anna zucht. Ze heeft het zichtbaar moeilijk. ‘Het wordt er voor de Joden in de stad niet beter op...’

Wat wil deze wildvreemde vrouw? Is ze een NSB’ster die meer over haar gezin te weten probeert te komen? Voorzichtig kijkt Breina om zich heen. De kinderen slapen boven, Jet in haar ledikantje, de baby in de wieg. Er slingert geen speelgoed in de kamer. Niets verraadde dat hier kinderen wonen.

Anna schuift dichterbij de tafel, ze kijkt haar strak aan. ‘Mag ik Breina zeggen?’ Breina knikt. ‘Breina, ik kan je niets over mezelf vertellen. Maar er dreigt gevaar. Binnenkort worden er nog meer Joodse mensen door de Duitsers opgehaald. Niet alleen mannen, ook vrouwen en kinderen. Jij hebt twee kleintjes. Ik ben hier naartoe gestuurd om je aan te bieden de kinderen te laten onderduiken. Eerst de oudste, daarna de baby.’

Breina begint te beven. Haar kinderen weggeven? Aan iemand die ze helemaal niet kent? Hoe komt die vrouw erbij! Haar lieve Jetje en de baby, die nog maar een paar maanden oud is, afstaan? Ze wordt woedend. ‘Waar bemoeit u zich mee! Ik heb u toch helemaal niets gevraagd? Ik weet niet eens wie u bent. Waar haalt u dit verhaal eigenlijk vandaan?’

‘Breina, ik kan je echt niet vertellen door wie ik ben gestuurd. Geloof me.’ Met een hulpeloze blik kijkt Anna haar aan. ‘Alle Joodse mensen zijn in gevaar. Overal worden ze opgepakt. Ik begrijp dat je boos bent. Maar...’ Anna pakt haar hand. Met tranen in haar ogen zegt ze: ‘Als je wilt dat je meisjes de oorlog overleven, is er maar één mogelijkheid. Laat hen onderduiken!’

Dit is een nachtmerrie. De boze dromen die ze in de kraamtijd had, komen terug. Straks wordt ze wakker. Ze móet wakker worden.

Maar ze wordt niet wakker. De betraande ogen blijven haar aankijken. Indringend en vol medelijden tegelijk. Ze rukt haar hand los en barst in snikken uit. ‘Mijn kinderen weggeven? Waar gaan ze dan naartoe? Wie zal er voor hen zorgen? Ik kan het niet. Ik kán het niet!’

Ze knijpt haar handen samen, kijkt Anna smekend aan. ‘Kunnen ze echt niet bij me blijven? Zo lang zal de oorlog toch niet meer duren?’

‘Het is nog niet voorbij. Er kunnen nog vreselijke dingen gebeuren. We... Ik heb adressen waar de meisjes echt veilig zijn. Ze zullen goed worden verzorgd. Later, als alle ellende eindelijk voorbij is, komen ze bij je terug. Daar hoef je niet aan te twijfelen.’

‘Laat me meegaan! Ik ben hun moeder!’

Anna buigt haar hoofd. ‘Het spijt me,’ fluistert ze. ‘Ik heb alleen adressen voor de kinderen. Voor jou is daar geen ruimte. We kunnen niet te lang wachten. Over een paar weken is het wellicht te laat. Ik doe mijn best om voor jou ook zo snel mogelijk een onderduikadres te vinden. Neem voor de kinderen geen risico meer.’ Ze zwijgt. Breina huult. Wat moet ze doen? Als ze zelf maar mee kon... Haar huis kan ze loslaten, maar haar kleintjes? Nee. Nooit!

Anna staat op. ‘Overmorgen kom ik rond deze tijd terug, goed? Denk erover na. Als je zover bent, neem ik eerst de oudste mee en een paar dagen later de baby.’ Ze legt haar hand op Breina’s arm. ‘Er zal echt heel goed op hem worden gepast.’

Van de brief aan haar ouders komt die avond niets meer. Ze legt het schrijfgerei terug in de la en loopt naar boven. Lang staat ze in het donker bij de bedjes van haar kinderen.

Twee dagen later komt Anna terug. En nog een keer. Ze blijft komen, maar Breina kan geen afscheid nemen van Jet en haar kleine zusje.

Hoofdstuk 4

Enschede, 1 oktober 1942

De hele dag is Breina binnen gebleven. Er lopen zo veel Duitse soldaten rond. Sinds gisteren is Betje, het buurmeisje dat wel eens op de kinderen past, met haar ouders verdwenen. Of ze zijn opgepakt of ondergedoken, weet Breina niet. Thuisblijven lijkt haar hoe dan ook het veiligste.

Tegen een uur of zeven wordt er gebeld. Ze heeft net de baby gevoed en verschoond. Jet loopt nog in haar pyjamaatje rond. Breina aarzelt. Wie kan dit zijn? Opnieuw gaat de bel. Ze kijkt Jetje aan, legt haar vinger op haar mond en loopt dan op kousenvoeten naar de voordeur. Door het ruitje ziet ze Anna staan, met de fiets in haar hand. Onmiddellijk springen haar de tranen in haar ogen. Houdt het dan nooit op? Waarom laten ze haar niet met rust? Wat nu? Zal ze doen alsof ze niet thuis is?

Anna weet wel beter. Ze klopt op de deur. 'Breina! Doe open! Snell!' Breina doet wat ze vraagt. Anna's stem klinkt smekend. 'Alsjeblieft!' fluistert ze. 'In vredesnaam, geef nu een van je meisjes mee! Morgen kon het wel eens te laat zijn. We moeten proberen te redden wat er te redden valt. Toe!'

Ook nu staan er tranen in haar ogen. Breina stapt achteruit de gang in. Zwijgend haalt ze wat kleertjes van boven en stopt die in een tas. Dan trekt ze Jet een dikke trui over haar pyjama, knoopt de veters van de schoentjes dicht en helpt haar in haar jas.

'Jij mag nu met deze tante mee, lieverd. Mama komt je gauw opzoeken.'

Jet huilt niet, ze knikt alleen maar. Het lijkt wel alsof het meis-

je de ernst van het moment beseft. Breina knielt voor haar neer en kijkt haar diep in de ogen. Lieve, lieve Jetje. Kind van Moos en haar. Hun prachtige dochttertje. Wat is ze nog klein. Waar brengen ze haar naartoe? Hoe moet het met haar zonder moeder? Zonder zusje?

Wankelend staat ze op en neemt Jet aan haar hand mee naar de voordeur. Heel even ontmoeten haar ogen die van Anna, die met een spierwit gezicht zwijgend heeft toegekeken. Buiten neemt Anna Jet van haar over. Ze zet de kleuter achter op de bagagedrager. Beide beentjes verdwijnen in de fietstassen aan weerszijden ervan. De handjes klampen zich stevig vast aan het zadel.

‘Wacht!’ zegt Breina. ‘Ik moet haar nog iets meegeven.’ Ze haast zich naar binnen en komt terug met een groen broodtrommeltje. Aan de hoeken ontbreken een paar stukjes emaille.

‘Neem dit mee. Er zitten wat spullen voor haar in.’ Ze grijpt Anna bij haar jas, slikt, en snikt het dan toch uit. ‘Beloof me dat dit trommeltje altijd bij haar blijft, waar ze ook heen gaat! Anna? Beloof het me! Altijd. Totdat ze bij mij terugkomt.’ Anna knikt.

‘Beloof je het? Beloof je het echt?’

Opnieuw knikt Anna. Dan stapt ze zonder haar nog aan te kijken op de fiets. Voordat ze de hoek omgaat, kijkt de kleine Jetje nog één keer om.

Breina heeft er geen idee van hoe ze de lange nacht is doorgekomen. Ze vouwt de laatste luiers op en legt ze in de commode. Eerst Moos weg. Nu Jetje. De strop om haar hals wordt langzaam aangetrokken. Wanneer komt Anna het laatste wat ze heeft ophalen? Moet ze dan ook dat kwetsbare kleintje uit handen geven?

Moeder schreef vorige week dat haar oom en tante uit Amsterdam eveneens hun kinderen ergens naar toe hebben gebracht om ze daar te laten 'logeren'. Zelf zijn ze vervolgens naar een kamp in Drenthe gestuurd. Moeder heeft niets meer van hen vernomen. Als Anna terugkomt...

Ze draait de vlam onder de wasketel laag en loopt naar de wieg. De kleine kraait haar toe. Breina pakt haar op en drukt haar stevig tegen zich aan. 'Arm kind! Waar is je zusje nou? Zul je nooit vergeten dat je een zusje hebt?' Ze krijgt Jetjes naam niet over haar lippen. Deze baby zal haar vader nooit zien. En ergens ver weg heeft ze een zusje... Weer ziet Breina Jet in het donker verdwijnen.

Toen Lucia in het klooster intrad, heeft ze de armoedege-
lofte afgelegd. Maar wanneer haar moeder overlijdt, laat die
haar een groen emailen trommeltje na. Lucia kan het niet
over haar hart verkrijgen het trommeltje weg te doen, ook al
overtreedt ze daarmee de armoederegel. Wat is er met dit
trommeltje, en waarom heeft haar moeder er nooit over
gesproken?

Lucia wordt door haar kloosterorde overgeplaatst naar
Amsterdam en gaat in de onbekende stad op zoek naar wie
zij eigenlijk is. Ze besluit de weg te gaan volgen die het
trommeltje in de oorlog afgelegd heeft. Zo ontmoet ze
mensen die zoveel jaren na de bevrijding nog steeds lijden
onder de oorlog. Ze hoort verhalen over verraad, over verzet
en opoffering en over de kracht van een belofte. En... ze
doet bijzondere ontdekkingen over haar eigen afkomst.

Lody B. van de Kamp (1948) was als rabbijn aan verschillende
orthodox-Joodse gemeenten verbonden. Hij publiceert regel-
matig en houdt spreekbeurten over Israël en het Jodendom.
Er verschenen van hem inmiddels twee romans: *Weeskinderen*
en *Alleen*.

‘Een indrukwekkend boeiend boek. Het doet je beseffen dat
de oorlog niet alleen het leven van de betrokkenen beschadigd
heeft, maar dat ook hun nageslacht voor het leven getekend is.’
– *Nederlands Dagblad*

NUR 337/284

ISBN: 978 90 239 9296 7

